

Lojdová, Kateřina

Sociálně patologické jevy v profesi sociálního pedagoga

In: Knotová, Dana; Lazarová, Bohumíra; Lojdová, Kateřina; Pevná, Kateřina.
Úvod do sociální pedagogiky : studijní texty pro studenty oboru sociální pedagogika. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 46-[74]

ISBN 978-80-210-7077-6; ISBN 978-80-210-7080-6 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131853>

Access Date: 27. 03. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

4 Sociálně patologické jevy v profesi sociálního pedagoga

Kateřina Lojdrová

Ve své profesi se sociální pedagog často setkává s jevy a procesy, které lze označit v daném společenském kontextu jako nenormální: například se může setkat s klientem se závislostí na tzv. výherních hracích automatech, dítětem z rodiny s domácím násilím či skupinou mládeže věnující se tvorbě graffiti. Některé z těchto nenormálních jevů závažně narušují společenský řád a jsou proto společensky nežádoucí. Takové jevy můžeme označit jako sociálně patologické.

Cílem této kapitoly je nastínit současné pohledy na sociálně patologické jevy. Nejprve vysvětlíme pojem sociální norma, od kterého se odvíjí odchylky neboli deviace. Poté přiblížíme sociálně patologické jevy jako výrazné negativní odchylky od společenské normy. Dále představíme vybrané teorie sociálních deviací a sociálně patologických jevů. V závěru se zamyslíme nad rolí a významem uvedených jevů v profesi sociálního pedagoga.

4.1 Sociální norma

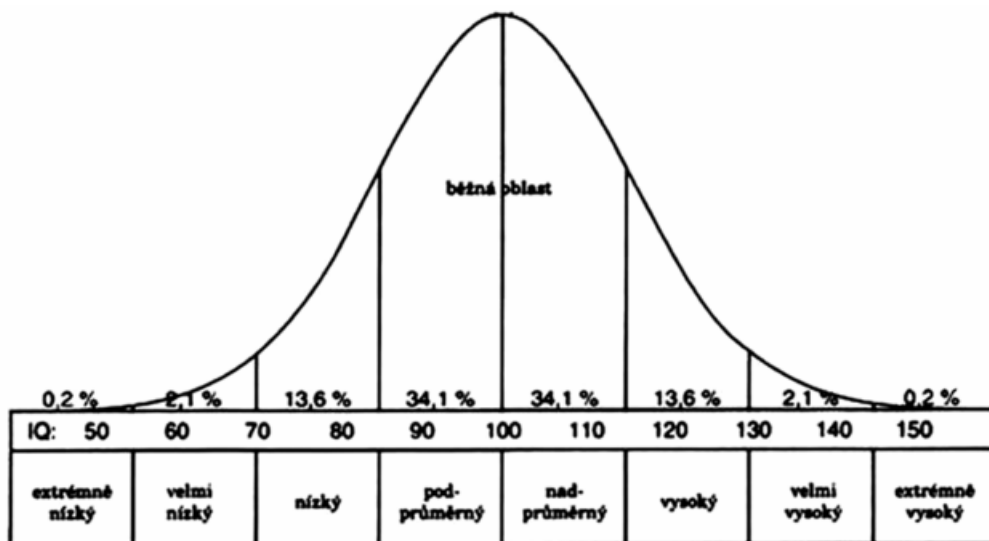
Sociální normu můžeme vymezit jako kolektivní očekávání a hodnocení určitých typů chování v dané sociální jednotce (Hrčka, 2000). Z definice je patrný význam sociálních norem ve společnosti – formují naše chování tím, co se od nás očekává a také tím, jak okolí na naše chování reaguje. Každé společenství je pak založeno na určitém normativním řádu. **Normativní řád** je souborem formálních předpisů a neformálních očekávání, jak se v dané společenské jednotce chovat, tedy sociálních norem.

4.1.1 Definice sociální normy

Zkusme se nyní zamyslet nad tím, dle čeho usuzujeme, že je daný jev ve společnosti normální. Položme si otázku: „Co je sociální norma?“. Protože přístupů k uvažování o normalitě je mnoho, můžeme rozlišit rozdílné definice sociální normy. V tomto textu zmíníme statistickou a sociokulturní definici sociální normy.

Statistická definice normy – norma vychází z tzv. normálního rozložení. Jevy, které se odehrávají méně často, jsou odchýlné od normy, tedy deviantní. V této definici spojujeme normu s průměrem. Ilustrovat to může Gaussova křivka rozložení IQ v populaci. Vzhledem ke směrodatné odchylce se jedná o abnormalitu v případě dosažení hodnoty pod 70 bodů a nad 130 bodů (Fischer & Škoda, 2003).

Obrázek č. 1: Gaussova křivka rozložení IQ v populaci

Zdroj: Praus, P. Intelligence a její měření. Mensa [online] 2008. [vid. 2014-07-08]. Pod licencí Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte komerčně 3.0 Unported (viz <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/legalcode>). Dostupné z: http://casopis.mensa.cz/veda/intelligence_a_jeji_mereni.html

Sociokulturní definice normy – v tomto případě je pojetí normy sociokulturně podmíněno a za normální je považována to, co je v dané sociokulturní jednotce obvyklé. Zařadit sem můžeme například *reaktivní pojetí normy*, kdy je jako norma posuzováno chování, na které okolí reaguje odměnami nebo nereaguje tresty. Dále pak *hodnotící pojetí normy*, které vychází z toho, že normální je to, co se očekává od jedince v dané roli.

Jaké jsou limity jednotlivých definic normy? Aneb je vždy „normální“ to co je průměrné, pozitivně hodnocené a očekávané v dané roli? Například vezmeme-li v úvahu, že „v Česku má zkušenosti s marihuanou 46% mladistvých ve věku 15 a 16 let“ (European Drug Report, 2013), je užívání marihuany normou? V rámci sociokulturní definice normy si můžeme například představit sprejera, který za tagy na veřejných budovách bude odměňován jinými sprejery (například uznáním) a toto chování bude v jeho roli očekávatelné. *Je tedy sprejerství normou?* Uvedené definice normy mohou být v rozporu s jiným pojetím normy – ideálním. Ideální norma je žádoucím stavem (Urbanová, 2006). Naráží však na problém, kdo tento ideál stanoví. Hranice normality jsou tak dány kritériem normality, které zvolíme.

Pojetí a kritéria normality jsou rozdílné a přesné vymezení sociálních norem se jeví jako obtížné. Přispívá k tomu i **dynamika sociálních norem**, neboť sociální normy se proměňují v prostoru a v čase. Příklad je v tabulce č. 1.

Tabulka č. 1: Dynamika sociálních norem – homosexualita

V primitivních společenstvích či v antickém Řecku byla homosexualita běžná. V antropologických studiích Forda a Beacha například nalezneme, že se homosexualita vyskytovala v 49 ze 76 zkoumaných primitivních společenství. Například na Nové Guinei byli chlapci do dospělosti uvedeni sexuálním stykem s mužem. V antickém Řecku byla láska mezi dvěma muži běžnou a očekávanou formou vztahu, idealizovanou jako romantická láska mezi mužem a ženou v současné euroamerické společnosti. V historickém vývoji se však dostala do střetu s normami morálními, náboženskými, obyčejovými i právními. V křesťanském středověku byla homosexualita nezákonná, bylo jí opovrhováno a byla perzekuována. Mužská i ženská homosexualita, nazývána jako sodomie, byla nahlížena v rozporu s přirozeností i Bohem. V novodobých dějinách nalezneme obrat v pohledu na homosexualitu. Na počátku 20. století byla homosexualita kriminalizována, o století později byly postaveny homosexuální sňatky v některých evropských zemích na úroveň heterosexuálních. Ilustrovat to může Anglie a Wales. V prvním desetiletí 20. století se do kriminálních statistik začaly promítat trestné činy spojené s homosexualitou. Toto

číslo s větším zájmem o tyto činy rostlo. V roce 1963 bylo v těchto statistikách 5 435 trestných činů spojených s homosexualitou na milion mužů za rok. Poté toto číslo klesalo, a to zejména proto, že těmto činům policie přestala věnovat tak velkou pozornost (West, 2008). V současnosti je na homosexualitu nahlíženo rozličně v různých kulturních kontextech. Například v evropském kontextu je homosexualita převážně legální a někde dokonce i legalizovaná registrovanými sňatky, v arabské kultuře je nepřijatelná a trestaná. V Británii mají sezdané homosexuální páry stejná práva jako heterosexuální od roku 2005. Institut registrovaného partnerství v ČR platí od roku 2006.

4.2 Druhy sociálních norem

Problematiku vymezení sociálních norem můžeme konkretizovat různými druhy norem. Sociální chování se řídí různými normativními řádů. O dělení sociálních norem můžeme uvažovat na dvou úrovních: horizontální – tedy vedle sebe stojící druhy norem a vertikální – tedy stupňovité uspořádání sociálních norem.

A) Horizontální členění sociálních norem

Různé druhy sociálních norem můžeme seskupit do dvou skupin: formální (explicitní, přesně formulované) a neformální (implicitní, nekodifikované).

1) Formální normy

Právní normy – právní norma je obecně závazné pravidlo chování, jehož dodržování je zabezpečeno státem. Právní normu je možno považovat za model přikázaného chování, a to ve formě státem stanovených pravidel, většinou v písemné podobě, bezprostředně vynucované sankcemi, které jsou projevem státního donucení (Harvánek, 2008). Hodnocení chování se pohybuje v rozmezí legální – nelegální. Každá právní norma představuje základní prvek platného práva.

Mezi formální normy dále můžeme zařadit různé předpisy, řády, úřední instrukce. Jako příklad formální normy můžeme uvést například školní řád.

2) Neformální normy

Morální normy – na rozdíl od práva nejsou morální normy většinou vyjádřeny formálně, nejsou tedy písemné. Hodnocení chování se pohybuje v rozmezí mravný – nemravný. Mohou i nemusí se krýt s právními normami. Například tzv. předváděcí akce, při kterých senioři kupují někdy pod nátlakem předražené výrobky, mohou být legální,

z hlediska užití technik manipulace je můžeme považovat za nemravné. Účinnost této normy garantuje veřejné mínění.

Obyčejové normy (zvyky, tradice) – fixují historicky vzniklé vzorce chování. Jejich zdrojem jsou tradice a institucionalizované ritualizované chování. Posilují tak vědomí kontinuity a sounáležitosti ve skupině. Na rozdíl od morálních norem mohou být obyčejy a zvyky jednoznačně popsány, přesto je jejich význam převážně symbolický. Příkladem může být myrtovej věneček, který symbolizuje při svatebním obřadu, že je nevěsta panna (Bologne, 1997). Nevěsta, která si věneček vzala, přestože se o ní vědělo, že pannou není, se mohla setkat se sankcí – starší ženy jí věneček strhly.

Náboženské normy tvoří jeden z nejstarších normativních systémů, který vychází z víry v bohy, v magii, v nadpřirozené síly. Hodnocení chování se zde pohybuje v rozmezí zbožné – hříšné. Se vznikem moderní společnosti a významem práva ztrácí náboženské normy svou univerzalitu, a tím i podíl na donucovací moci.

Estetické normy nesou představy o tom, co je hezké a co je ošklivé, nejenom v umění, ale i v běžném životě. Jsou výrazně subjektivní a relativně rychle se proměňují. Shoda na nich je ve společnosti spíše nízká.

Normy, nad kterými panuje vysoká míra shody, můžeme označit jako **vysokokonsensuální**. Tyto normy se týkají základních společenských hodnot a potřeb. Příkladem vysokokonsensuální normy je zákaz incestu, který najdeme napříč kulturním i historickým kontextem. **Nízkokonsensuální normy** pak představují normy, nad kterými panuje menší shoda mezi jedinci i skupinami ve společenství. Vztahují k méně významným společenským potřebám jako je třeba způsob odívání (Hrčka, 2000).

B) Vertikální členění sociálních norem

Zde uvažujeme o velikosti sociálních subjektů, jimž jsou sociální normy adresovány. Všem členům společenství jsou určeny obecné normy. Mezi tyto normy patří především normy právní, morální a obyčejové. V rámci společenství však mohou existovat zvláštní normy pro určité skupiny – například dle pohlaví, věku, sociální role či příslušnosti k subkultuře (Urban, Dubský, 2008). Sociální normy jsou jedním z hlavních kritérií diferenciací subkultur. Přečtete si ukázkou v tabulce č. 2 a identifikujte sociální normy typické pro subkulturu skinheads.

Tabulka č. 2: Sociální normy subkultury**Historie subkultury skinheads**

Ve druhé polovině 60. let 20. století vzniká ve Velké Británii subkultura skinheads. Skinheads si byli vědomi toho, že žijí v nejhudších podmínkách, navštěvují nejhorší školy a mají nejhorší práci s nejnižšími platy. Hippies a studenty vnímali jako povaleče a pseudointelektuály, a proto jimi pohrdali. Proti nim postavili hodnoty tradiční dělnické třídy. Subkultura skinheads byla charakteristická „kolektivní solidaritou a kultem mužnosti“. Důležité je vzhledem k pozdějšímu spojení skinheads s rasismem poznamenat, že skinheadská identita byla vnímána především z třídního, nikoliv z etnického hlediska. Ke spojení s rasismem dochází v souvislosti s nasměrováním násilí vůči imigrantům, kterým bylo vyčítáno blokování pracovních příležitostí a bytů.

Na první pohled patrný byl skinheadský oděv, který byl svázán s dělnickým původem členů subkultury. Potřebovali oblečení, které nevadilo při bitkách a pomohlo je identifikovat v davu. Volili tedy dělnické džíny, vysoké pracovní boty a letecké bundy tzv. bombery, jejichž výhodou je, že nemají límec, tudíž neumožňují, aby za něj byli při bitce drženi. Oblečení bylo vždy čisté a upravené. Vzhledem k tomu, že dlouhé vlasy byly značkou hippies, skinheads se vůči nim vymezili krátkými vlasy. Navíc krátké vlasy měly též výhodu v bitkách. Obecné spojení krátkých vlasů s armádou bylo také součástí dojmu, kterého chtěli skinheads dosáhnout. K subkultuře mládeže patří také hudba, která ji spojuje a také slouží k zábavě. První skinheadi si osvojili jamajskou hudbu, která se hrála v komunitách v jihovýchodním Londýně. Hudbu pouštěl většinou DJ, nehrála se tedy živě. V hospodách, kde se hrálo, se setkávali bílí skinheads s černými fanoušky této hudby. Texty hovořily o alkoholu, drogách, podřízeném postavení a nespravedlnosti, či o lásce. Počáteční spojení skinheadů a černochů nad společnou hudbou i společnými problémy se později rozešlo. Zatímco hippies se charakterizovali skrze „sílu květin“, skinheadi v souladu se svojí uniformou a drsným vzhledem spojili své chování s agresivitou. Jejich vášnivým zájmem byl fotbal, v němž se postupem času rozrůstalo i násilí ve fanouškovských řadách. Už v šedesátých letech se tvořily skupiny skinheadů, které agresivně „podporovaly“ fotbalové zápasy. Kromě násilí na fotbalových stadionech byl skinheadský život poznamenán i střety v rámci boje o rozdělení revírů v různých čtvrtích a konflikty s policií. I přes vše zmíněné však skinheads nebyli politickou subkulturou (Lojďová, 2013).

4.3 Sankce a sociální kontrola

Sociální norma se může týkat například komunikace v rodině. Ve vybrané sociální jednotce, v našem příkladu v rodině, může být normou, že děti rodičům tykají. Je to očekávané chování, které je hodnoceno jako žádoucí. Pokud tato norma platí i ve vaší rodině, zkuste ji porušit. Co se stane a proč?

Protože se pravděpodobně nebude jednat o závažné narušení normativního řádu, spadne toto chování do tzv. **tolerančního limitu**. Toleranční limit znamená, že určitá míra odchylky od požadovaného chování je tolerována. Teprve je-li odchylka od normy závažnější, následuje **sankce**. V našem příkladu by takovou závažnější odchylkou mohlo být užití vulgarismu. Tento příklad již v praxi nezkoušejte, ale zkuste si domyslet, jaké podoby by sankce mohla mít. Pokud sociální normu neporušíte, budete se chovat **konformně**, tedy v souladu s normou.

Normativní systémy plní především funkci sociální kontroly. Sociální kontrola je souhrnný termín označující všechny mechanismy, které mají zajišťovat řád, stabilitu a dodržování norem. V roce 1901 ho definoval Ross jako mechanismus reprodukce sociálního řádu. V sociologii se termín dále etabloval jako společenská odpověď na deviantní akty (Innes, 2003). Sociální kontrolu ve společnosti zajišťují **agenti sociální kontroly**. Lze je dělit na oficiální agenty sociální kontroly (policie, soudy psychiatři, sociální pracovníci, učitelé) a neoficiální agenty sociální kontroly¹ (rodiče, vrstevníci, sousedé) (Einstadter & Henry, 2006).

Oficiální agenty sociální kontroly (kontrolní agenti) užívají především **formální sankce**. Vystupují jako zástupci veřejných zájmů, stojí na straně legitimního společenského řádu a rituálně označují osobu, která tento řád narušuje. Toto označování může mít podobu veřejných ceremoniálů jako je soudní řízení či kázeňský pohovor ve škole. Výsledkem tohoto procesu je formální sankce, například trest odnětí svobody či napomenutí v žákovské knížce. Oproti tomu neformální agenty sociální kontroly užívají neformální sankce. Jsou jimi například posměšky, přehlížení, verbální útok.

Sociální kontrola plní ve společnosti několik funkcí:

- slouží k ochraně jedince i společnosti (protektivní funkce)
- trestá odchylky od norem (represivní funkce) a motivuje k chování odpovídajícímu normám (motivační)
- formuje sociální normy v procesu socializace, například vzděláváním (formativní)

¹ V literatuře jsou také označeni jako formální a neformální agenti sociální kontroly.

Kontrolní agenti jsou konceptem, na kterém stojí některé významné sociologické teorie sociálních deviací: kontrolní teorie a etiketizační teorie (viz kapitola 4.2).

4.4 Sociální deviace

Deviace je jakákoliv odchylka od normální struktury či funkce. Je obecnou vlastností – vyskytuje se u všech jevů, které dosahují variability. To znamená, že máme-li variabilní systém jakým společnost bezpochyby je, nalezneme v něm odchylky. Metaforicky řečeno, každé stádo má svoji černou ovci.

Základní charakteristikou pojmu deviace je **hodnotová neutralita**. To znamená, že deviace může být jak negativní, tak i pozitivní. K metafoře výše – černá ovce ve stádu tedy nemusí nutně být ovci „zlou“, je jen ovci odlišnou. Rozlišujeme proto pozitivní a negativní sociální deviace. Příkladem pozitivní sociální deviace může být abstinence a příkladem negativní sociální deviace alkoholismus.

Hovoříme-li o sociálních deviacích, pak máme na mysli deviace, které mají význam v sociálních vztazích. Nesociální deviace se mohou vyskytovat u neživých objektů, rostlin či živočichů, ale také u člověka (například v oblasti tělesné stavby). Zprostředkovaně se tak mohou i nesociální deviace promítnout do sociálních vztahů.

Negativní sociální deviace sama o sobě není patologickou. Deviace se stává patologickou z hlediska kvality a kvantity:

- a) z hlediska kvality – jedná se o závažnou odchylku od normy, např. jeden člen společnosti je vrah
- b) z hlediska kvantity – ve společnosti se vyskytuje deviace ve větším množství, např. ve společnosti je několik zlodějů

K vymezení sociálních deviací sociálních deviací lze přistoupit dvěma způsoby, které reprezentují normativní a reaktivní koncepce sociálních deviací.

a) normativní koncepce sociálních deviací

Podle této koncepce je sociální deviace odchylka od sociální normy, která je uznávána většinou příslušníků dané sociální jednotky. Tato koncepce předpokládá shodu na sociálních normách, tedy normativní konsensus ve společnosti. Zamyslete se nad uvedenými otázkami a společenskou diskusí o nich, nejčastějšími argumenty pro a proti:

- 1) *Má být zaveden trest smrti?*
- 2) *Mají mít homosexuálové právo adoptovat děti?*
- 3) *Mají být v politice pozitivně diskriminovány ženy?*
- 4) *Má mít žena absolutní právo na potrat?*

V otázce norem nepanuje ve společnosti absolutní shoda. Neexistuje tedy **absolutní normativní konsensus**, který normativní koncepcí předpokládá. Kritici také upozorňují, že normativní koncepcí přisuzuje deviaci jedinci jako jeho vlastnost – *je špatným studentem*, a nebere v potaz interakční proces – *je za špatného studenta označen*. Proces značkování deviantního chování publikem zohledňuje reaktivní koncepcí.

b) reaktivní koncepcí sociálních deviací

Podle reaktivní koncepcí není deviace vlastnost určitých jedinců, ale vlastnost těmto jedinců přisuzovanou okolím. Reaktivní koncepcí rozlišuje deviantní akt a reakci na něj. Tímto vnáší do teorií sociálních deviací dva nové pojmy: *skrytou deviací* a *falešné označování*. Možné varianty chování a reakce na něj dle reaktivní koncepcí zobrazuje tabulka č. 3

Tabulka č. 3: typologie chování podle reaktivní koncepcí

<i>Společenská reakce na chování</i>	Konformní chování ve vztahu k normě	Deviantní chování ve vztahu k normě
Označení za konformní	konformita	skrytá deviace
Označení za deviantní	falešné označování	zjevná deviace

Zdroj: (Hrčka, 2000)

Skrytá deviace označuje chování, které je deviantní, ale okolí ho považuje za konformní. Typickou skrytou deviací může být víkendové užívání drog, o kterém okolí jedince neví. **Falešné označování** naopak zachycuje situaci, kdy je konformní chování považováno za deviantní. Příkladem může být nemocný diabetem, který si píchá inzulín, ale okolím je považován za uživatele drog. Možnost falešného označování v souvislosti se subkulturám vzhledem identifikovali političtí skinheadi. Ukázkou zobrazuje tabulka č. 4.

Tabulka č. 4: Subkulturní vzhled jako falešné označování a skrytá deviace**V novém kabátu**

Ukázka popisuje přechod členů apolitické subkultury skinheads k politické odnoži subkultury spojené s pravicově extrémistickou organizací Národní odpor. S přechodem od skinheads k Národnímu odporu souvisí i velmi důležitá změna zevnějšku. O skinheads panuje představa chlapců s oholenou hlavou, ve vysokých botách a ve vojenské bundě, tzv. bomberovi. Právě takhle sdílená představa vztahující se k subkultuře násilí je pro skinheads nálepkou, která je na první pohled označuje a marginalizuje. Političtí skinheads, kteří směřují k extrémní pravici, a skinheadství pro ně není jen zábava, ale i životní poslání, identifikovali proces nálepkování jako problematický. Pochopili, že jsou označeni za devianty, aniž by projevili deviantní chování. Oproti tomu nenápadné oblečení spojené s Národním odporem apriorní nálepkování vylučuje: „V Národním odporu vidíš, že lidi mají na sobě Adidas, a řekneš si slušní hodní lidi. Třeba kdybysme přišli my dva, asi by ses s náma normálně bavila. Neřekla bys: ‚Hele, to jsou skini‘. A oto právě jde.“ (Cyril) Problematika tohoto označování byla jedním z faktorů, který přiměl politické skinheady „změnit kabát“. Jejich oblečení je střídmější a na první pohled majoritou téměř nerozpoznatelné. Tvoří ho zejména specifické značky oblečení a černé barvy. Političtí skinheads tak mohou být označeni majoritou na první pohled za konformní, ačkoliv jejich aktivity mohou být deviantní. „Převlečením kabátu“ dochází k přesunu skinheads od možnosti zjevné deviace, tj. deviantního chování, které je označené za deviantní, k možnosti skryté deviace, tj. deviantního chování, které může být označeno jako konformní. Tento posun je přitom pro politické skinheady zásadní. Chtějí-li se zapojovat do politického dění, nesmí z něho být a priori vyřazeni v důsledku svého vzhledu (Lojdová, 2008).

I reaktivní koncepce má své limity. Zamysleme-li se nad reakcí publika, dojdeme k tomu, že tato reakce není vždy stejná. Záleží zejména na:

- 1) typu porušené normy – značkování je ovlivněno legitimitou sociální normy a mírou konsensu. *Jak se bude lišit reakce publika, pokud půjde o normu s vysokou mírou konsensu (nezabiješ) a s nízkou mírou konsensu (sukně nemá být kratší než 10 cm nad kolena)?*
- 2) charakteristice pachatele – značkování publika mohou ovlivnit charakteristiky pachatele jako jeho biologické či psychologické vlastnosti, atraktivita. *Jak se bude lišit reakce publika, pokud bude hodnotit porušení sociální normy neatraktivním mužem a atraktivní ženou?*

- 3) charakteristikou reagujícího publika – vztahem publika k porušené normě, k typu chování, k pachateli... *Jak bude hodnocen uživatel marihuany publikem, které samo užívá marihuanu?*
- 4) charakteristikou společnosti – demokratická, totalitní... *Jak se bude lišit reakce na protirežimní protest v demokratické a totalitní společnosti?*
- 5) charakteristikou situace – místo, prostředí, čas, zda byl aktér pod tlakem... *Jak bude hodnocena týraná žena, která zabila svého manžela?*

Přestože role publika je v reaktivních koncepcích klíčová, není přesně definováno, kdo publikum tvoří a reakce jsou připisovány především kontrolním agentům, kterým je přisuzována možná až příliš významná role.

4.5 Sociální patologie

Autorem pojmu sociální patologie je Herbert Spencer (1820–1903). Pojem patologie vychází z latinského *pathos*, neboli utrpení, choroba. Spencer hledal paralelu mezi biologickou a sociální patologií, tedy mezi biologickou chorobou a sociální chorobou, její strukturou a funkcemi. Vzhledem k tomuto biologismu považují někteří autoři pojem sociální patologie za zastaralý a nahrazují jej pojmem sociální deviace.

Pojmy sociální deviace a sociální patologie však nelze ztotožnit. Jak jsme uvedli výše, sociální deviace je jakákoliv odchylka od normy – pozitivní i negativní. To u sociální patologie neplatí, neboť zahrnuje pouze negativní odchylky od normy. Sociální deviace může označovat odchylku od normy různé míry. Sociálně patologické jevy jsou tedy závažnou odchylkou od normy negativním směrem.

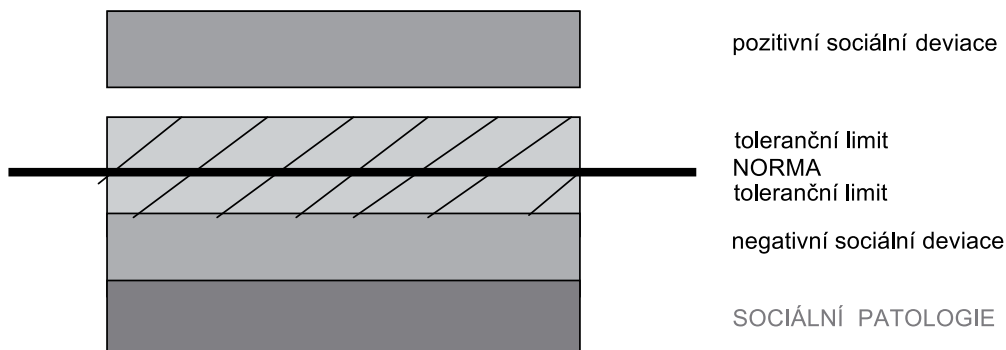
Proto se jeví jako užitečné pojem sociální patologie zachovat a vymezit jej jako **označení pro nenormální, nezdravé a nežádoucí společenské jevy, které ohrožují jedince i společnost**. Pojem sociální patologie se používá jak pro označení sociálně patologických jevů (Fischer & Škoda, 2003) tak i pro označení oblasti zkoumání, ať samostatně nebo jako součásti jiných disciplín: „sociální patologie je odvětví sociologie zabývající se průběhem a podmínkami abnormálních sociálních procesů“ (Hartl, 1993).

Konkrétní vymezení sociálně patologických jevů se stejně jako vymezení sociálních deviací odvíjí od normy v daném historickém a sociokulturním kontextu. Jako příklad sociálně patologických jevů v současnosti můžeme uvést:

- agresivitu a násilí (šikanu, domácí násilí, týrání seniorů, násilí na fotbalových stadionech, vandalismus atd.)
- závislosti (alkoholová a nealkoholová toxikomanie, nelátkové závislosti, například gambling či závislost na nakupování)
- suicidální jednání a sebepoškozování
- prostituci, komerční sexuální zneužívání dětí (dětskou prostituci a obchodování s dětmi)
- terorismus, extremismus, kriminalitu
- atd.

Závěrem první části kapitoly shrneme základní pojmy v obrázku č. 2.

Obrázek č. 2: shrnutí pojmů

4.6 Příčiny sociálních deviací a sociálně patologických jevů

Teorie sociálních deviací a sociálně patologických jevů přinesly rozmanité pohledy na to, jak sociálně patologické jevy vznikají. Teorie sociálně patologických jevů vychází z teorií sociálních deviací, které ve svém historickém vývoji popsaly v naprosto převážné většině negativní odchylky od sociální normy. Tyto pohledy na příčiny sociálních deviací můžeme rozdělit do tří směrů: biologické, psychologické a sociální. Každý z nich reprezentuje řada autorů. Pro ilustraci uvedeme jen vybrané autory a nastíníme některé směry uvažování v každém proudu.

4.6.1 Biologické příčiny sociálních deviací

Podle autorů reprezentujících biologický směr je příčina deviantního chování uvnitř jedince, je tedy vrozená. Tento předpoklad vede k vymezování typů osobností disponovaných k deviaci na základě fyziologických znaků. Historickým představitelem tohoto proudu je Cesare Lombroso.

Cesare Lombroso (1835–1909) byl představitelem italské pozitivistické kriminologie 19. století. Byl to lékař, který studoval vězně, aby zjistil, jak vypadá rozený zločinec. Podle jeho výzkumu ve věznicích má rozený zločinec abnormální chrup, asymetrickou tvář, defekty uší a nosu atd (Hrčka, 2000). Možnost vidět voskové figuríny rozených zločinců je v *The Cesare Lombroso Museum of Criminal Anthropology* v Turíně, ukázkou rozeného zločince z tohoto muzea přináší obrázek č. 2. Cesare Lombroso tyto defekty nacházel u vězňů častěji než v běžné populaci. Podle něho mají přímý vztah k deviantnímu chování. Z takových lidí se tedy stávají zloději či vrahové. Lombroso považoval fyzické defekty za důsledek vývojové regrese, takže z nich lze podle něho spolehlivě usuzovat na dispozici k deviantnímu chování. Spojoval tedy tělesnou a morální degeneraci.

Slabá místa Lombrosovi teorie nás napadnou rychle: *Můžeme pomoci této teorie vysvětlit deviantní chování jedinců, kteří nemají tělesné defekty? Jsou tělesné defekty vždy podmíněny vývojovou regresí? Defekty mohou vzniknout např. v důsledku špatné výživy. Nemůže být deviantní chování až následkem společenských reakcí na tělesné defekty?*

Obrázek č. 3: Rozený zločinec (voskový odlitek)

Zdroj: The Cesare Lombroso Museum of Criminal Anthropology in Turin

Do biologického směru hledání příčin sociálních deviací patří také německý psychiatr **Ernst Kretschmer** (1888–1964), který spojoval tělesnou stavbu s osobnostními charakteristikami a duševním onemocněním. V roce 1921 Kretschmer publikoval slavnou knihu *Body Structure and Character*, ve které tvrdil, že tvar tváře, lebky a tělesná konstituce je spojena s charakterem a psychiatrickými onemocněními. Pečlivě měřil svoje pacienty a také zkoumal jejich fotografie. Ve svých studiích pak psal o korelacích, avšak kritici upozornili, že nikdy nepoužil žádnou statistickou proceduru a spoléhal se pouze na intuici. Přestože v současnosti je již tato práce považována za překonanou, dobře známá zůstává jeho konstituční typologie (tabulka č. 5), která reprezentuje biologický směr uvažování o sociálních deviacích.

Tabulka č. 5: Konstituční typologie Ernsta Kretschmera

Kretschmer uvažoval o rozčlenění tří typů tělesné stavby: prvním je pyknik (ztlacený, malý, krátké končetiny). Pyknik měl podle něj nejčastěji tendence pro bipolární afektivní poruchu, dříve nazývanou maniodepresivní psychóza. Druhým typem byl astenický typ (vysoký a hubený) náchylný k nervové labilitě. Astenik je dle Kretschmera také rizikový z hlediska rozvoje schizofrenie. Poslední typ, atletický typ (s dokonale vyvinutou maskulaturou, souměrný) je rizikový z hlediska rozvoje epilepsie. Kretschmer svoji teorii později upravil i na obecné charakteristiky těchto typů. Pyknikovi přiřadil dobrou schopnost sociálního kontaktu a časté výkyvy mezi výbornou náladou a depresí. Astenik je naopak člověk uzavřený do sebe a obtížně se přizpůsobuje. Atletik, se vyznačuje klidnou povahou a stabilitou v emočním prožívání (Říčan, 2010).

V biologických příčinách vzniku sociálních deviací se tedy zdůrazňují poruchy, které mohou vzniknout prenatálně (genetické poruchy, poškození plodu toxickými látkami či infekcí), perinatálně (při komplikovaném porodu) a postnatálně (encefalitidy a meningitidy). Biologické příčiny mohou být příčinou poruch chování, někdy jsou však přeceňovány a jindy недоceňovány (Hrčka, 2000).

4.6.2 Psychologické příčiny sociálních deviací

Psychologické teorie taktéž jako biologické teorie připisují deviaci jedincům, také identifikují typy osob predisponovaných k deviaci, avšak příčiny deviace hledají mimo jedince. Nejedná se tedy o určení deviantů na základě fyziologických znaků jako u biologických teorií, nýbrž na základě charakteristik osobnosti, temperamentu či vlivu rodinného prostředí.

V rámci psychologických teorií můžeme uvést psychoanalytické teorie, které považují deviace za důsledek zážitků z raného dětství. Rakouský psychoterapeut Alfred Adler (1873–1937) věřil, že deviantní chování má původ v dětství neboť považoval první čtyři až pět let života za fundamentální pro životní styl člověka. Devianti mají chybný životní styl, který zahrnuje chybné vnímání sebe sama, světa, cílů a úspěchů (Stricker, Wigiger & Weiner, 2003). U Adlera je výrazná proklamace neuspokojené potřeby sebeuplatnění jako příčina sociální deviace. K představitelům psychoanalytických patří také Karen Horneyová (1886–1952), němka žijící v USA. Dítě se podle ní rodí do světa obtíženého problémy. Dospělí mnohdy bývají panovační, popudliví, přehnaně ochraňující. Dítě vystavené opakovaně rozporuplným vlivům se cítí nejisté,

zažívá pocit osamocení a bezmoci vůči potenciálně nepřátelskému světu (Plháková, 2006). Podle této teorie je příčina deviací v neuspokojené potřebě bezpečí, jistoty a lásky v dětství.

Jiný směr psychologického uvažování o sociálních deviacích reprezentují behavioristé. Jejich přístup lze ilustrovat teorií sociálního učení. Behavioristé předpokládají, že deviantní i konformní chování je determinováno sankcí – pozitivní i negativní (Mühlpachr, 2008). Podle Hanse J. Eysencka (1916–1997) spočívá podstata lidského chování ve snaze dosáhnout uspokojení (odměny) a vyhnout se utrpení (trestu). Jedinec se chová tak aby maximalizoval uspokojení a minimalizoval nepříjemnosti. Cestou k tomu může být i deviantní chování, zvláště pokud uspokojení potřeb je blízké a negativní následky vzdálené a nejisté (například při krádeži v obchodě může být ihned uspokojena potřeba po objektu, zatímco trest se může jevit jako nepravděpodobný). V takovém případě člověk reaguje jako krátkodobý hedonista – užívá si dnes, protože neví, co bude zítra (Hrčka, 2000).

Psychologické příčiny sociálních deviací jsou v psychoanalýze shledávány v raném dětství, kde může dojít k poruše vztahu k autoritám, nevyřešení oidipovského komplexu atd. V neoanalytických směrech je pak příčina shledávána v nedostatku bezpečí a lásky v dětství. Pozornost je dále věnována rozvráceným rodinám či ústavní výchově (citovou deprivací dětí z kolektivních výchovných zařízení se u nás zabýval Matějček). Psychologové zmiňují také teorie učení, podle kterých je deviace výsledkem procesu učení (Hrčka, 2000).

4.6.3 Sociální teorie sociálních deviací

Pokud hledáme příčiny sociálních deviací v sociální oblasti, opíráme se o bohaté sociologické teorie sociálních deviací. Pro jejich blízký vztah k sociální pedagogice jim budeme věnovat největší pozornost. Příčina sociálních deviací v těchto teoriích není spatřována v jedinci, ale v jeho sociálním okolí a ve společnosti. Nejprve přiblížíme již klasickou teorii anomie, poté přiblížíme Chicagskou školu jako výzkumnou instituci, kde v první polovině 20. století vznikla řada teorií pokládajících základy výzkumu sociálních deviací. Dále se budeme věnovat subkulturním, kontrolním a interakčním teoriím.

Teorie anomie

Společnost jako možný zdroj sociálních deviací popisuje významný francouzský sociolog Émile Durkheim (1858–1917). Příčinu sociálních deviací, zejména kriminality, shledává v samotné moderní společnosti. Zatímco v tradičních společnostech

s jednouchou dělbou práce působilo silné kolektivní vědomí (tedy sdílené normy, které potlačují deviantní tendence), v moderních industriálních společnostech se kolektivní vědomí oslabuje. Moderní společnosti tak mají tendenci k anomii. Anomie je stavem, kdy nejsou ve společnosti normy stanoveny, lidé mají pocit, že jejich jednání není regulováno a to je vede k upřednostňování sobeckých cílů (Hrčka, 2000). Teorii anomie rozpracoval Robert Merton (1910–2003). Tato teorie byla ovlivněna společenskou situací 20. let 20. století v Chicagu. V roce 1919 byl přijat prohibiční zákon, jehož důsledky se promítly i do rozvoje organizovaného zločinu zaměřeného nejen na alkohol, ale i na související sociálně patologické jevy, jako je prostituce. V druhé polovině 20. let ovládl Chicago Capone. Většina vražd v této době zůstávala nepotrestaná, protože Capone zkorumpoval městskou správu i policii. Pro americkou společnost 30. let byl typický nesoulad mezi americkým snem a tvrdou ekonomickou realitou. Ve společnosti byl kladen důraz na bohatství, avšak způsoby jeho dosažení byly omezené. Jedinec je tedy v takové situaci puzen k dosahování cílů, avšak jeho možnosti k jejich dosahování jsou omezené. Toto napětí ústí v deviantní chování a vede k anomii (Munková, 2013).

Uvažujeme-li o anomii v současné společnosti, pak je anomie jako stav bez norem a zákonů typická pro přírodní katastrofy, revoluce či válečné konflikty. Příklad znásilnění ve válce jako sociální normy uvádí tabulka č. 6.

Tabulka č. 6: Znásilnění jako sociální norma ve válce

Znásilnění je nedílnou součástí války. Sociální normy jsou ve válce oslabeny a antisociální chování jako znásilnění či vražda se stává normou. Zprávy o genocidě ve Rwandě v roce 1994 uvádějí, že během prvních tří měsíců války bylo znásilněno půl milionu žen. Během druhé světové války se odhaduje počet čínských žen znásilněných japonskými vojáky mezi 20–80 000. A v polovině 90. let, v konfliktu v bývalé Jugoslávii, bylo znásilněno nejméně 20 000 žen (Ripple, 2009). Je znásilnění ve válce statistickou normou?

Chicagská škola

Chicago bylo ve zkoumání sociálních deviací nejvýznamnějším místem první poloviny 20. století. Vznikla zde tzv. Chicagská škola. Chicagskou školu tvořilo několik generací sociologů působících na University of Chicago. Zformovala se v roce 1892 a do konce 20. let 20. století byla Chicagská škola synonymem americké sociologie (Gelder & Thornton, 1997). Chicagská škola byla výzkumnou institucí, která započala empirický výzkum sociálních deviací a přinesla řadu teorií, jejichž význam i přes určitou kritiku přetrvává dodnes. Výzkumníci Chicagské školy vyrazili do undergroundu městského života

především s metodou zúčastněného pozorování. Jako antropologové zkoumali kultury vzdálených kmenů v Africe či indiány v Americe, sociologové Chicagské školy hledali tyto neznámé kultury přímo v Chicagu, a to v jeho podsvětí – mezi delikventními gangy a subkulturami.

Jednou z nejvýznamnějších postav Chicagské školy byl Robert E. Park (1864–1944). Město představuje podle Parka více než souhrn jednotlivců, budov, ulic. Je to něco co nazývá „stavem mysli“. Vzniká zde teorie sociální ekologie, která má svůj vzor v biologii. Tak jako živočichové a hmyz přeměňují fyzikální terén do mozaiky komunit, tak i lidská společenství vytváří síť odlišných komunit tvořících smysluplný celek (Munková, 2013).

Jako ukázkou výzkumů Chicagské školy zmíníme Cresseyho studii specifické deviantní skupiny – taxi-dancers, neboli žen, které ve 20. letech 20. století tancovali v amerických klubech s muži za peníze (viz tabulka č. 7).

Tabulka č. 7: Taxi-dancers

Svět taxi tanečnic byl širšímu publiku relativně neznámý a Cresseyho studie proto byla ve své době šokující. Tyto kluby byly nenápadně skryty v obchodních centrech velkých měst, například v Chicagu, Los Angeles, Seattlu, New Yorku. Termín taxi-dancers je paralelou k taxikářům, kteří také musí vzít každého zákazníka. Dívka zaměstnaná v klubu musela tancovat s jakýmkoliv zákazníkem tak dlouho, dokud ji platil. Polovinu výdělku si nechávala a polovinu odváděla majiteli klubu (Cressey, 2008).

Cressey postupoval ve své etnografii velmi pečlivě. Pověřil pět asistentů (3 muže a 2 ženy) sběrem dat. Asistenti působili v klubu jako zúčastnění pozorovatelé, prováděli také rozhovory s tanečnicemi, jejich zákazníky i s majiteli klubů. Výsledkem výzkumu je popis životního cyklu tanečnic. Zkoumané dívky začínaly jako taxi dancers z důvodu tíživé finanční situace, končily však s ještě horším sociálním statusem. V klubu chtěly získat prestiž a obdiv, a to se jim ve fázi nováčků skutečně dařilo. U zkušených tanečnic však už docházelo k poklesu zájmu tanečních partnerů, klientelu tvořili většinou přistěhovalci. Výroky dívek, kterými Cressey zprávy hojně prokládal, jsou tohoto tématu plné: „*Před dvěma lety bych se oklepala při pomyslení na to, že bych měla tancovat s Číňanem nebo s Filipíncem, a nesnášela bych je, jako jsem nesnášela černochoy. Ale po několika měsících tancování jsem začala přemýšlet o tom, že bych si mohla s nějakým Filipíncem vyjít*“ (Gelder & Thornton, 1997). Po fázi zkušené tanečnice většinou přicházela fáze sestupu a mnohdy i prostituce.

Na Chicagské škole byly prvně zkoumány městské subkultury. Nejednalo se přitom o subkultury mládeže (spojené stejným věkem), nýbrž o různé delikventní skupiny. Jejich pojátkem byl společný problém a rozpor s právními či morálními normami. Porozumět těmto skupinám znamenalo využít kvalitativní výzkumný přístup přímo v terénu, což bylo ve své době revoluční.

Město bylo pro výzkumníky Chicagské školy laboratoří a výzkumníci nebyli jen teoretiky, nýbrž sběrateli dat s úzkým kontaktem se zkoumanými skupinami. Výzkumy subkultur realizované Chicagskou školou jsou dodnes inspirativní ukázkou městské etnografie, hloubkových terénních poznámek a čtivých výzkumných zpráv. Limitem těchto výzkumů se pak ukázala generalizace jejich zjištění, neboť se předpokládalo, že bude možné s těmito zjištěními vysvětlit vznik delikventních skupin v kterémkoliv městě (Smolík, 2010). Nezobecnitelnost výsledků kvalitativního výzkumu však byla nahrazena jeho hloubkou a porozuměním. Přestože tento přístup neumožnil interpretovat sociální deviance plošně, prakticky přispěl k rozvoji sociální práce, když ukázal nezbytnost případové práce s rizikovými skupinami, jak tomu bylo u výzkumu taxi tanečnic.

Subkulturní teorie

Subkulturní teorie sociálních deviací se začaly rozvíjet na Chicagské škole, další velká vlna zkoumání subkultur pak nastala v poválečném období v Birminghamu, na tzv. Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS). Asi nejznámějším představitelem Chicagské školy z hlediska subkulturních teorií je Albert Cohen (1918), který vytvořil v roce 1955 na základě zkoumání členů delikventních gangů obecnou teorie subkultur. Deviantní subkultura podle Cohena vzniká, pokud pro jedince trpící stejným statusovým problémem, kteří jsou ve vzájemných interakcích, neexistují kulturní modely, které řeší jejich problémy. Chlapci z nižší třídy se sdružují do gangů, protože se nedokáží adaptovat v prostředí, kde jsou hodnoceni podle standardů střední třídy, k nimž nejsou socializováni. Ilustruje to prostředí školy charakteristické cíli střední třídy (orientace na dlouhodobé cíle, verbální dovednosti, racionalita, individuální odpovědnost, sebeovládání). Tito chlapci se orientují spíše na vrstevníky, kteří uspokojují jejich statusové a emoční potřeby. Subkultura slouží k uspokojování potřeb, které tito jedinci neumí uspokojit v konvenčním prostředí. Subkulturní teorie A. Cohena pojímá deviantní chování jako způsob řešení kulturně podmíněných adaptačních problémů určitých jedinců a skupin. Jde o kolektivní (nikoli individuální) adaptaci na strukturální zátěž: deviantní či delikventní subkultury tak představují protestní nebo obranné reakce proti dominantní kultuře (Smolík, 2006).

Nyní se přesuneme přes oceán do Velké Británie. V polovině sedmdesátých let na CCCS vychází publikace *Resistance Through Rituals*, která přechází na makrosociologický pohled, ve kterém jsou subkultury označovány jako indikátory třídních nepokojů v britské společnosti (Bennett & Kahn-Harris, 2004). Je třeba si uvědomit socioekonomickou situaci Británie 70. let. Jedná se o období poválečného konzumního boomu, který postupuje od vyšších tříd k nižším třídám. Subkultura byla interpretována jako kolektivní reakce na strukturální změny britské poválečné společnosti. Musíme zdůraznit, že zde nebyly zkoumány delikventní subkultury jako na Chicagské škole, nýbrž subkultury mládeže, jejichž členové jsou spojeni stejným věkem. Tyto subkultury – teds, mods, rockers, skinheads, punks atd.² náležely k pracující třídě. Těžištěm pohledu na subkultury bylo vztahovat je ke kulturám, od kterých se odlišovaly. Těmi byla kultura pracující třídy či rodičovská kultura a také dominantní kultura, která tvoří zastřešující prostor kulturní moci ve společnosti (Hall & Jefferson, 2006). Dochází ke střetu rodičovské kultury pracující třídy a rostoucího vlivu masové kultury. CCCS konstruovalo subkultury mládeže jako symptom protichůdných společenských proudů.

Práce CCCS se samozřejmě neobešla bez kritických připomínek. Kritika se vztahovala zejména k uchopování subkultur jako ohraničených skupin s jednoznačnými pravidly. K nejasnému věkovému vymezení mládeže v konceptu subkultur mládeže či v opomíjené roli žen v subkulturách (viz tabulka č. 8).

Tabulka č. 8: Ženy v subkulturách

Angela McRobbie se pozastavuje nad absencí zkoumání žen v subkulturách. Nemá přítom na mysli výhradně ženské subkultury, jako byly tanečnice zkoumané Cresseyem. Ve své práci reaguje na interpretace subkultur jako mužské záležitosti. V textech autorů CCCS zaznívá, že dívkám náleží spíše „pokojičková kultura“, kde mohou v bezpečí zkoušet makeup a pouštět si desky. Pokud se dívky v subkulturách vyskytují, je podle těchto autorů jejich role podřízená, a to i v takových subkulturách, jako jsou hippies. Ilustrují to na příkladě motorkářského gangu Hell 's Angels, kde je přítomnost ženy dána zájmem muže. Místo ženy je názorně vymezeno také zadním sedadlem motorky. U Hell 's Angels nacházejí autoři dva typy žen: „maminky“ a „prostitutky“. „Maminky“ jsou hodné ženy,

2 **Teds** nebo také Teddy boys a Teddy girls jsou předchůdci mods a rockerů. Zrodili se v Británii po druhé světové válce a jsou považováni za první britskou subkulturu s vlastním stylem. Nosili účes zvaný D. E., neboli *duck 's arche* (kachní zadek). Ilustrovat tento účes a styl mohou první americké rokenrolové kapely a herci jako Marlon Brando nebo James Dean. Subkultura **mods** vznikla v 60. letech ve Velké Británii. Mod (je odvozeno od modern). Mods se snažili odlišit od rockerů stylovým vzhledem: preferovali obleky, jezdili na italských skútrech. Svůj styl demonstrovali taky poslechem sofistikovanější hudby než rockeři: jazz, R&B, jamajskou hudbu. Rockeři proto na mods nahlíželi jako na zženštilé snoby.

kteře se o členy gangu starají. Většina žen je ale v gangu sexuálníím objektem a de facto se tak stávají prostitutkami. McRobbie analyzuje role dívek v subkultuře motorkářů či hippies a kontruje zejména motivaci členství žen v subkultuře snahou zaujmout muže. McRobbie se ptá, jestli toto není pouze mužský pohled (Lojdrová, 2013).

Kontrolní teorie

Podle kontrolních teorií vzniká deviance v důsledku oslabení kontrolních mechanismů ve společnosti. U každého jedince jsou tedy přítomny deviantní motivy, které jedinec deviantně uspokojuje, pokud mu nebrání sociální kontrola (Hrčka, 2000). Tyto kontrolní mechanismy mohou být jak vnitřní, kterými jedinec disponuje díky internalizovaným sociálním normám, tak i vnější mechanismy sociální kontroly (Munková, 2013). Z mnoha teorií zmíníme agenty sociální kontroly, jako jeden z vnějších mechanismů sociální kontroly. Kontrolní agenty jsme v kapitole 1.3 rozdělili na oficiální a neoficiální. Netradiční příklad působení oficiálních agentů sociální kontroly směrem k jejímu oslabení přináší tabulka č. 9.

Tabulka č. 9: Oslabení sociální kontroly kontrolními agenty

Stanley Cohen v publikaci *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers* analyzuje reakce kontrolních agentů na subkulturu mods a rockerů v druhé polovině 60. let 20. století ve Velké Británii:

Policie – oficiální agent sociální kontroly, který hraje klíčovou roli ve značkovacím procesu, tedy udělování deviantních nálepek. Zasahování policie vůči subkultuře může vyústit v konflikt, protože:

- policie, očekává, že se něco stane
- policie poskytuje prostor pro očekávané deviantní chování stereotypním očekáváním, jak se bude deviant chovat (očekávají-li policisté že členové subkultury budou házet dlažební kostky, pak je pravděpodobné, že je skutečně budou házet)
- policie představuje provokativní reprezentaci autority (obušky) a tímto přístupem přispívá k pocitu solidarity mezi členy subkultury či davu, potvrzuje náladu davu
- policie provádí výběrovou kontrolou a zásahem proti některým členům subkultury, která může být vnímána jako nespravedlivá a přehnaná, se opět dav stmeluje a vymezuje vůči policii

Agenti sociální kontroly tedy nemusí sociální kontrolu udržovat, ale paradoxně ji mohou také oslabovat. Další kritický aspekt zaznívá z perspektivy teorie neutralizace, tedy mechanismu, kterým se lidé snaží ospravedlnovat svoje deviantní chování: „To oni (agenti sociální kontroly) jsou zvrhlí a zkažení, nikoliv já. Jsou to pokrytci“ (Urban, Dubský, 2008, s. 86). Přestože kontrolní agenti plní mnohdy preventivní funkci ve vzniku sociálních deviací, jako výhradní prvek sociální kontroly jsou kritizováni. Agenti sociální kontroly hrají také důležitou roli v dalších teoriích – například v teorii labellingu.

Jako prostředek sociální kontroly může sloužit i proces **stigmatizace** – situace jedince vyloučeného z plného společenského přijetí (viz tabulka č. 10).

Tabulka č. 10: Stigmatizace

„Je mi teď šestnáct a nevím, co mám dělat. Když jsem byla malá, nebylo to tak zlé, protože jsem si zvykla, že se mi děti u nás v bloku posmívají. Ale teď bych chtěla mít chlapce jako ostatní děvčata a chodit s ním v sobotu večer tancovat. Jenže mě nikdo nikdy nikam nepozve, i když tancuji výborně, táta mi kupuje pěkné šaty a mám hezkou postavu. Narodila jsem se totiž bez nosu.

Celý den jen sedím doma, koukám do zrcadla a brečím. Uprostřed obličeje mám velkou díru, která každého děsí, dokonce i mě, když se podívám do zrcadla, takže to nemůžu mít nikomu za zlé, že mě nechce nikam pozvat. Moje maminka mě má moc ráda, ale pokaždé když se na mě podívá, tak se hrozně rozpláče (Goffman, 2003).

Termín stigma začali užívat Řekové pro vizuální označení neobvyklého a morálně špatného na označovaném člověku – a to vyřezáváním či vpalováním do těla, které připomínalo, že jeho nositel je otrok, zločinec či zrádce (Goffman, 2003). Koneckonců příkladů vizuálních stigmat máme kolem sebe mnoho i v nedávné minulosti – například oholení hlav francouzským či polským ženám, které za druhé světové války údajně kolaborovaly s Němci.

Dav takto často označoval ženy, z nichž některé měly s Němci dítě. V praxi sociálního pedagoga se můžeme nejčastěji setkat se stigmatizací verbální. To, jaké pojmy odborník volí pro označení svých klientů, může být prostředkem jejich stigmatizace. Zamyslete se nad rozdíly v užití následujících pojmů: *sociálně nepřizpůsobivý x sociálně nepřizpůsobený, ohrožený sociálním vyloučením x sociálně vyloučený, mentálně retardovaný x mentálně postižený* atd.).

Stigmatizaci si uvědomují i ti, kteří jsou jí ohroženi. Ukázkou z výzkumu klientů střediska výchovné péče (SVP) přináší tabulka č. 11.

Tabulka č. 11: Stigmatizace klientů SVP

Díky jedné z participantek jsem se při neočekávané situaci dozvěděl, že pro ni by odhalení toho, že je na pobytu ve středisku, před jejími známými mohlo znamenat trapas. Tuto informaci jsem se dozvěděl, když jsme s ní a dvěma dalšími klienty šli po městské ulici. Všude okolo bylo spousta lidí. Dívka se v jedné chvíli začala chovat podivně a snažila se jakoby schovat za druhé dva klienty. Když jsme zabočili do boční ulice, zeptal jsem se jí, co se vlastně stalo.

P16: *Viděl ste ty dva... tu holku s klukem? No... tak to byli lidi z naší party...ze školy.*

Výzkumník: *No a co?*

P16: *Mě nesměj vidět... By to byl trapas. Prostě trapas by to byl... Ještě, že jsem se neo-
točila... To nikdo nesmí vědět, že jsem tady [ve středisku].*

V: *A to nikdo neví?*

P16: *Ne... sem řekla, že sem jela na dovolenou k moři. (Červenka, 2008)*

Stigmatizace osob se špatným morálním profilem může sloužit jako prostředek sociální kontroly. Stigmatizace příslušníků rasových, etnických a náboženských skupin byla prostředkem odstraňování těchto osob z konkurenčních prostředí (Goffman, 2003). Kromě teorií sociální kontroly je stigmatizace také důležitým prvkem etiketizační teorie.

Interakční teorie

Interakční teorie vychází z předpokladu, že sociální realita je konstruovaná na základě významů, které si lidé osvojují v sociálních interakcích. Deviace podle těchto teorií vznikají nebo jsou přisuzovány právě v sociálních interakcích. Uvedeme zde dva příklady těchto teorií: etiketizační teorii a dramaturgickou teorii.

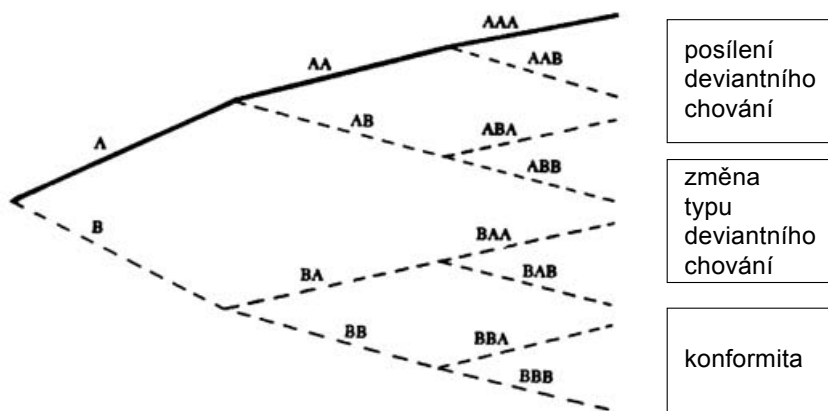
a) etiketizační teorie (teorie labellingu)

Etiketizační teorie předpokládá, že označování určitého chování za deviantní může ovlivňovat lidské chování. Etiketizační teorie proto rozeznává primární a sekundární deviaci. Koncept sekundární deviace uvedl do sociologických teorií Edwin Lemert (1951). Primární deviace je prvotním porušením sociálních norem, které může mít jednorázový nebo epizodický charakter. Sekundární deviace pak vzniká vlivem reakce okolí (zejména

oficiálních agentů sociální kontroly) na tuto primární deviaci. Jednoduše řečeno – pod vlivem nálepky devianta takto začne člověk sám sebe vnímat a začne se chovat jako deviant. Pokud je někomu přisouzena nálepka devianta (např. na základě primární deviace), existuje nebezpečí, že se toto chování stabilizuje (sekundární deviace). Udělování nálepek je tak stigmatizací, která ovlivňuje další dráhu devianta. Kritici této teorie pak upozorňují, že jedinec je zde vnímán jako pasivní příjemce stigmatizujících nálepek, jenz nemá možnost volby, zda nálepku přijme (Hrčka, 2000).

Životní cestou deviantů je deviantní kariéra (obrázek č. 4). Na jejím počátku stojí primární deviace. Další deviantní akt není podmíněn pouze situací na začátku procesu, ale mění se po každé reakci okolí. Nemusí přitom nastávat neustálý posun k určité deviaci, ale může docházet i k posunu k jinému typu deviace či ke konformitě. Vždy záleží na podmínkách, které v daném uzlovém bodu nastanou. Podle etiketizační teorie je v těchto bodech klíčové právě značkování.

Obrázek č. 4: Deviantní kariéra (model stromu)

Zdroj: (Cohen: 1966)

Komentář:

Cesta AAA je cestou kulminace sociální deviace. Cesta BBB je cestou konformity. Je třeba zdůraznit, že další vývoj není plně determinován podmínkami na začátku deviantní kariéry. Model lze číst následovně: zda stojí na počátku akt A nebo B závisí na tom, zda na počátku nastanou podmínky X či nikoliv. Další pohyb z bodu A záleží na tom, zda nastanou či nenastanou podmínky Y. Pokud nastanou, následuje pohyb AA, pokud nenastanou, následuje pohyb AB. Dále pokud v bodě AA nastanou podmínky Z, pak následuje pohyb AAA, pokud nenastanou, pak je to pohyb AAB (Cohen, 1966, s. 45). Příkladem může být drogová deviantní kariéra. Na cestě AAA nastávaly podmínky a sociální rekace, které posilovaly užívání drog. Na cestě ABA byl jeden posun ke konformitě, tedy například dočasná abstinence, ale nastaly podmínky, které vrátily aktéra k deviaci. Mohlo to být opět užívání drog nebo se mohlo deviantní chování změnit. Například na kriminalitu.

Na nálepkování mají vliv všichni, kdo disponují určitou mocí, tedy agenti sociální kontroly. V některých případech stačí k označování pouze kontakt s kontrolním agentem (např. v případě návštěvy psychiatra). Odstraňování těchto nálepek je problematické, podle některých autorů jsou dokonce tyto nálepky ireverzibilní (neodstranitelné) (Hrčka, 2000).

b) dramaturgická teorie

Podle dramaturgické teorie je konformita i deviace představením (prezentací sebe sama) při vykonávání sociálních rolí. Každý, vždy a víceméně vědomě hraje nějakou roli (Goffman, 1999). Přijetí role má dva extrémy. Prvním je situace, kdy se účinkující se svým výkonem zcela ztotožňuje. V druhém extrému se jedinec se svou sebeprezentací neztotožňuje vůbec. Tato sebeprezentace mu slouží pouze k dosažení jeho cílů skrze ovlivnění publika.

Z hlediska sociálních deviací může být i role devianta žádoucím představením. Může pro nás být v nějaké situaci výhodné „hrát“ člověka nemocného či znevýhodněného. Taková role může přinášet úlevy – například nemocný nemusí pracovat. Větší je přitom snaha o získání nálepek nezaviněných (nemoc) než zaviněných (kriminalita) a nálepek s menším stigmatizačním efektem. Například duševní onemocnění je stále zatíženo stigmatem, proto bude více žádoucí nálepka týkající se tělesného onemocnění. V této perspektivě tedy zkoumáme, zda se aktér nesnaží manipulovat svým chováním skrze sociální deviaci (Hrčka, 2000).

K sociálním faktorům vzniku sociálních deviací lze tedy přiřadit sociální strukturu, příležitost k deviantnímu chování, sociální skupiny podporující a odměňující porušování norem, zásahy kontrolních agentů a interakční proces.

4.6.4 Bio-psycho-sociální model

V psychiatrii se na konci 70. let 20. století začal etablovat tzv. bio-psycho-sociální model. Jedná se o holistický model uvažování, který poukazuje na skutečnost, že člověk se rodí jako bytost biologická, tedy determinovaná genetickou informací. Nachází se ale v lidské společnosti, kde ho v procesu socializace utváří psychologické a sociální vlivy. Tento model integruje do představy lidského zdraví či normality fyzickou, psychickou i sociální stránku. Předpokládá, že vztah mezi zdravím a nemocí vzniká jako proces propojení těchto tří neoddělitelných složek lidského jedince a jeho interakcí s prostředím. Spíše než jednotlivé příčiny se hledají rizikové skupiny faktorů v těchto třech oblastech (Engel 1977).

Tento model je inspirativní i pro současnou sociální pedagogiku. Setká-li se sociální pedagog ve své praxi se sociálními deviacemi, může o jejich příčinách uvažovat v těchto třech směrech. Příkladem může být hledání příčin problémového chování žáka:

1. V biologické oblasti zvažujeme např. odchylky stavby a funkce nervové soustavy žáka. Příčinou v biologické oblasti může být například ADHD.
2. V psychologické oblasti – zvažujeme vliv výchovného prostředí rodiny, skupinovou dynamiku třídy atd. Příčinou zde může být například dysfunkční rodina.
3. V sociální oblasti – v nejširším měřítku můžeme uvažovat o vlivu postmoderní společnosti na jedince. Konkrétněji se může zaměřit na vliv širší komunity či lokálního prostředí, ze kterého žák pochází. V sociální pedagogice je lokální prostředí jedním z přirozených prostředí výchovy. Jedince tedy může formovat například život v tzv. sociálně vyloučené lokalitě.

Příčina sociálních deviací často není pouze jedna, nýbrž je souhrou faktorů ze všech tří zmíněných oblastí.

4.7 Místo závěru: sociální pedagog jako agent sociální kontroly

Vstoupíte-li do pomáhajících profesí, pak se nevyhnutelně stanete agentem sociální kontroly. Ve své profesi je sociální pedagog reprezentantem sociálních norem. Disponuje různými sankcemi, aby normativní systém udržoval. Příkladem může být působení sociálního pedagoga v azylovém domě. V azylovém domě platí pravidlo, že klient nesmí být pod vlivem alkoholu. Pracovníci azylového domu tuto skutečnost kontrolují pomocí alкотesteru a v případě, že naměří alkohol u klienta, následuje sankce – vykázaní z azylového domu.

Z hlediska kontrolní teorie je sociální pedagog nejen vnějším agentem sociální kontroly, který trestá sankcemi porušení norem, ale může také rozvíjet vnitřní mechanismy sociální kontroly svých klientů. Sociální pedagog tak může pracovat na internalizaci sociálních norem klientem, aby klient nejednal deviantně jen pod pohrůzkou vnějších sankcí. Takové výchovné působení se nabízí například ve volnočasových aktivitách s dětmi a mládeží.

Polem působnosti sociálního pedagoga je interakční proces. V tomto procesu mohou klienti přijmout deviantní roli, protože to pro ně může být výhodné. V neposlední řadě nesmí sociální pedagog zapomenout na možnou sekundární deviaci, kterou může nálepkováním klientů spustit. Jak ovlivní vybraná sankce deviantní kariéru klienta?

Na závěr si dovolueme zrelativizovat užívání pojmu sociální deviace poznámkou Ervinga Goffmana: „Je pozoruhodné, že se osoby v sociálních vědách tak snadno uvykly užívání pojmu deviant. Jako by ti, pro jejichž označení je tento pojem používán, měli tolik společného, že by bylo možné říci o nich všech něco jako o celku. Existují kategorie osob, vytvořené pouze za účelem jejich zkoumání těmi, kdo se zabývají zkoumáním společnosti“ (Goffman, 1999, s. 159). Nemohou tak sociální vědci jen „vytvářet“ ty, které zkoumají?

Použité zdroje

BENNETT, A., & KAHN-HARRIS, K. (2004). *After subculture: critical studies in contemporary youth culture*. New York: Palgrave Macmillan.

BOLOGNE, J. (1997). *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha: Volvox Globator.

COHEN, A. (1966). *Devinace and control*. New Jersey: Prentice Hall.

COHEN, S. (2002). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. London: Routledge.

- CRESSEY, P. G. (2008). *The taxi-dance hall a sociological study in commercialized recreation and city life*. Chicago: University of Chicago Press.
- ČERVENKA, K. (2008). *Není pašák jako pašák: Vhled do zkušenosti klientů preventivně výchovného zařízení* (Disertační práce). Brno: MU.
- EINSTADTER, W., & HENRY, S. (2006). *Criminological theory: an analysis of its underlying assumptions*. Lanham, Md.: Rowman.
- ENGEL, G. L. (1977). The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine. *Science*. 196 (4286), p. 129–136.
- European Drug Report: Trends and developments. (2013). Lisabon. Dostupné z <http://www.emcdda.europa.eu/publications/edr/trends-developments/2013>
- FISCHER, S., & ŠKODA, J. (2003). *Sociální patologie: analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada
- GELDER, K., & THORNTON, S. (1997). *The subcultures reader*. New York: Routledge.
- GOFFMAN, E. (1999). *Všichni hrajeme divadlo: sebezprezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- GOFFMAN, E. (2003). *Stigma: poznámky k problému zvládnání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- HALL, S., & JEFFERSON, T. (2006). *Resistance through rituals: youth subcultures in postwar Britain*. New York: Routledge.
- HARTL, P. (1996). *Psychologický slovník*. Praha: Budka.
- HARVÁNEK J. (2008). *Teorie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- HRČKA, M. (2000). *Sociální deviace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- INNES, M. (2003). *Understanding social control: deviance, crime and social order*. Buckingham: Open University Press.
- LOJDOVÁ, K. (2008). Socializace do subkultury skinheads. *Studia Paedagogica*, (13)1, Brno: MU, p. 141–150.
- LOJDOVÁ, K. (2013). *Subkultury ve veřejné pedagogice* (Disertační práce). Brno: MU.
- MUNKOVÁ, G. (2013). *Sociální deviace: přehled sociologických teorií*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- MÜHLPACHR, P. (2003). *Sociopatologie*. Brno: Masarykova univerzita.
- PLHÁKOVÁ, A. (2006). *Dějiny psychologie*. Praha: Grada.
- ŘÍČAN, P. (2010). *Psychologie osobnosti: obor v pohybu*. Praha: Grada.

-
- RIPPLE, D. A. (2009). *A Hermeneutical Analysis of Communication Strategies of Multi-vocal Narratives of the Rwandan Mass Rapes*. University of South Alabama: ProQuest.
- STRICKER, G., WIGIGER, T.A., & WEINER I.B. (Eds.) (2003). *Handbook of psychology*. Hoboken: Wiley.
- SMOLÍK, J. (2006). Extremismus subkultur mládeže? *Rexter – časopis pro výzkum radikalismu, extremismu a terorismu*, (5)1, p. 1–15.
- SMOLÍK, J. (2010). *Subkultury mládeže: uvedení do problematiky*. Praha: Grada.
- URBAN, L., & DUBSKÝ, J. (2008). *Sociální deviace*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- URBANOVÁ, M. (2006). *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- WEST, D. J. (2008). *Homosexuality: Its Nature and Causes*. New Jersey: Transaction Publishers.